

Тарас Шевченко в російській критиці (1840–1861)

У статті аналізуються критичні відгуки в російській періодиці про поезію Тараса Шевченка та полеміка про художню вартість поезії Шевченка і долю української мови.

Ключові слова: Шевченко, Кобзар, критика, мова, переклад.

В статье анализируются критические отклики в русской периодике на поэзию Тараса Шевченко и полемика о художественной ценности его поэзии и судьбе украинского языка.

Ключевые слова: Шевченко, Кобзарь, критика, язык, перевод.

The article deals with analyses of critical reception in Russian periodicals of Taras Shevchenko's poetry, polemical discussions of its artistic value and the future of Ukrainian language.

Key words: Shevchenko, Kobzar, critical reception, language, translation.

Проблема рецепції творчості Шевченка і її гуманітарного резонансу була предметом уваги шевченкознавства протягом усього ХХ ст. Досить згадати імена І. Свенціцького, П. Филиповича¹, В. Шубравського² чи окремі статті М. Павлюка. Та саме останнім часом зроблений справжній прорив у цій сфері. В 2009 році побачила світ праця Валентини Іскорко-Гнатенко³, де вперше, хай і в неповному вигляді, зібрані під однією обкладинкою критичні праці російських (і не тільки) літераторів, що були надруковані за життя поета. Нарешті, цього року у видавництві "Критика" вийшов перший том антології "Тарас Шевченко в критиці"⁴ з розлогою вступною статтею Григорія Грабовича, що претендує на репрезентацію всієї повноти критичних відгуків у слов'янському світі, викликаних творчим доробком і самою постаттю Шевченка. Зрозуміло, що це дає можливість побачити всю складну

¹ Свенціцький І. Шевченко в світлі критики і дійсності. – Львів, 1922. Филипович П. Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори / І. Свенціцький // Україна. – 1930. – № 3–4. – С. 72–80.

² Шубравський В. Є. Прижиттєва критика / В. Є. Шубравський // Шевченкознавство. Підсумки і проблеми. – К., 1975. – С. 9–29.

³ Тарас Шевченко у прижиттєвій критиці (1839–1861). Бібліографія. Матеріали : навч. посіб. / упорядник Валентина Іскорко-Гнатенко. – К., 2009.

⁴ Тарас Шевченко в критиці. – Т.1. Прижиттєва критика (1839–1861). – К., 2013.

картину не лише інтерпретації Шевченкової спадщини, а й збагнути процес її впливу на формування національної самосвідомості українства і одночасно реакцію на цей процес російської суспільної думки, оскільки, як відомо, література в Росії була трибуною вираження цілого комплексу розмаїтих гуманітарних ідей.

Критичний відгук російської думки про Шевченка має широкий спектр: від повної негачії до захоплення і високих оцінок його поезії. Однак варто наголосити, що під прицілом критиків від початку не лише поетичні достоїнства, а й ціла низка гуманітарних проблем, що була актуалізована поетичним генієм Шевченка. Із небуття виходив на сцену тодішньої історії народ зі своїм неповторним обличчям, гірким і великим минулим, зі своєю мовою, що до цього жила лише в народній пісні, водевільних народних драмах та сміховинах Котляревського. Вже була відспівана на різні лади в різних редакціях тризна за Україною Миколою Гоголем у повісті "Тарас Бульба", "несвідомої, але геніальної спроби утворити літературний епос", представити історію цілого народу (В. Сиповський). Молодість нації, войовниче та звитяжне минуле, високе лицарство, в якому домінує не здоровий глузд, а нерозсудливість молодості, боротьба за віру, трагедія роду-народу (рід Бульбенків згинув), причина якого, не в останню чергу, самознищення – ось головні історіософські формули повісті Гоголя. Все в минулому, народні пісні – єдине, що полишилось, "для Малороссии все и поэзия, и история, и отцовская могила", та вони – "надгробный памятник былого", "камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью".

І на очах усіх крізь цей камінь проростає могутнім і плідним пагоном, який дає нове життя народові, нову надію на самобутній шлях. Шевченківська поезія постала тим збудником національного відродження, "ким зайнялось і запалало" (Є.Маланюк). Тому історія літературної рецепції поезії Шевченка має більш масштабний захват, відбиваючи процес формування нового дискурсу українсько-російських взаємин, охоплюючи екзистенціальні основи відроджуваного національного буття народу.

Від початків російська критика у розмові про поезію Тараса Шевченка виявила зацікавленість трьома основними темами. Поряд з визнанням таланту поета увагу критиків привернули питання ставлення до української мови, а також порівняльного підходу до поезії Шевченка і спроби зіставного аналізу її з визначними явищами, перш за все, російської літератури (Пушкіним) і видатними представниками світової літератури (Гете, Байроном, Міцкевичем і навіть Шекспіром). Російська критика не була одностайною у своєму баченні та оцінках

поезії Шевченка, що пояснюється двома факторами. З одного боку, ідеологічним спрямуванням часописів, а з іншого – етнічним походженням критиків: вихідці з України, як правило, більш прихильно ставилися до поезії Шевченка й високо поцінювали її достоїнства. Саме вони здебільшого вдавалися до порівнянь з класиками світової літератури, що інспірувало іронічні ескапади власне російських критиків, якими позначена критична думка 60-х рр.

Перші російські рецензенти "Кобзаря" відзначили оригінальність і неповторність поезії Шевченка: *"У віршах п. Шевченка багато вогню, багато почуття глибокого; скрізь дихає в них палка любов до вітчизни. Його картини точні щодо натури і сяють яскравими, живими барвами. Взагалі, в авторові цих малоросійських віршів видно талант непідробний"* [1]. Одночасно висловлюється і неприховане невдоволення тим, що поет звертається до української мови, *"калічить думку і російську мову, підроблюючись під хохлацький лад!"* [2]. Інший критик пише: *"Шкода тільки, що ця книга ["Кобзар" – П. М.] не може бути прийнята нашою літературою, що ці вірші не російські, що вони писані особливим провінційним наріччям, яке незрозуміле для більшості наших читачів"* [3]. Навіть тоді, коли критик високо оцінює вірші Шевченка, які *"вражають своєю простотою, грацією і почуттям"*, він не втримується від поради *"розповідати про свої відчуття російською; тоді б квітки його, так називає він вірші свої, були пишнішими, духмянішими, а головне – міцнішими"* [4].

Вже перші критики (вперше ім'я Тараса Шевченка з'явилося у пресі в 1839 р. [5]) наголошують на зв'язку його лірики з народною поезією, "народним піснеспівом", його вірші сприймаються як "народні пісні й легенди малоросіян". І цей вектор рецепції приводить до думки, яка виправдовує й підтримує звернення поета до рідної мови: *"... а якщо п. Шевченко виріс у Малоросії і якщо його поставила доля в таке ставлення до мови, якою ми пишемо і спілкуємося, хіба він не може висловити нею своїх почуттів? Якщо з дитинства його уявлення вбиралися у форми південного наріччя, то невже для цього треба закопувати талант у землю? Невже..."* Разом з тим критик виказує певність, що вірші Шевченка зрозумілі *"кожному малоросіянину, безсумнівно, принесуть найбільшу користь південноросійським простолюдинам-читачам"* [6]. Розмова про поезію Шевченка в російській критиці виходить за суто літературні межі: критики виявляють жвавий інтерес до України та її своєрідного профілю, її історії й пісенної творчості, в якій відбилися подвиги *"Палія, Богдана Хмельницького, наїзди Запорожців на Крим"*, походи *"завзятців наших на*

дальною Синопу и Трапезунд". Рецензент "Маяка" стверджує, що твори з книги "Кобзар" *"написані цілковито в національному дусі: сповнені почуття, неглідробної грації й простоти"*. Національну виразність зазначає рецензент і в малюнку В. І. Штернберга, який зображує кобзаря, народного співця України, і порівнює його з бардами, менестрелями, труверами, редерейками, трубадурами й мінезингерами – співцями в європейських землях [7]. Природно, що виникає в критичних виступах порівняння з російською поезією [8]. В іншому відгуку, говорячи про поему "Гайдамаки", рецензент зауважує: *"Його "Гайдамаки" – твір, просякнутий думкою і почуттям, дихає неглідробним натхненням і виблискує іскрами живої, різноманітної і палкої фантазії. Якби "Гайдамаки" були написані російською мовою, то цю поему можна було б віднести до числа найкращих російських поем"* [9]. А. А. Антипенко (О. О. Корсун) у просторому розмислі "Как думают областяне...", називаючи первістків української літератури: Квітку-Основ'яненка, Шевченка, Гребінку, Могилу, Галку, – не бачить навіть підстав *"порівняти з якою б то не було російською книгою, хоч би й десятикратною, за винятком дуже небагатьох"* [10].

Критика етнічних українців часто має полемічний характер і спрямована проти тих російських критиків, які допускали кпини щодо української мови. М. Тихорський у рецензії на "Молодик" пише: *"Що ж торочать про Шевченка наші журнальні аристархи? Є люди – сліпі кроти, які, не маючи можливості справедливо оцінити високі достоїнства його творів, тому що не розуміють мови, якою Шевченко пише, не хочуть, однак, й думати про це і не забувають очорнити несправедливою критикою ці твори через одну лишень недолугу думку, що не слід писати малоросійською..."* [11]. Важливим є те, що поезія Шевченка давала опертя й аргументи українським письменникам заявити про права української літератури в загальноросійському літературному процесі. І вже в рефлексіях над українськими виданнями звучить упевненість у великому потенціалі українського слова і великих надіях на майбутнє. Критик віддає перевагу українській поезії, надрукованій на сторінках альманаху "Ластівка": *"... третина віршів "Ластівки" прекрасна, тоді як у російських альманахах ми давно не зустрічаємо таких і десятої частки"*. Серед імен поетів, надрукованих в альманасі, і Шевченко. О. Чужбинський, високо оцінюючи вірш "На вічну пам'ять Котляревському" і уривок з поеми "Гайдамаки", виказує своє захоплення майбутнім твором: *"Уявляю, що це буде за поема! Степ, могили, Дніпро, ліси, козацтво!.. Ляхи!"* І він проривається нетерпінням: *"О, братику, пиши швидше свого "Гайдамака", пиши та дай і мені послухати козацької розмови!.."* [12].

Навесні 1842 р. в "Отечественных записках" з'явився відгук В. Белінського про поему "Гайдамаки". Якщо перша репліка, що, ймовірно, і не належала його ж перу, проникнута співчуттям до Шевченкової музи, то в цій рецензії відомий критик уперше виказує своє неприйняття не лише "Гайдамаків", а й *"подібного роду творів"*, що *"видаються тільки для задоволення і повчання самих авторів, іншої публіки у них, здається, немає"* [13]. Що ж до поеми Шевченка, то критик побачив там *"надмір найбільш вульгарних і базарних слів і виразів"*: вони *"позбавлені простоти вигадки й оповіді, словнені химерниками і замашками, що притаманні усім поганим книгам"*. Його кінцевий присуд: *"вони незрозумілі простому народові і не мають у собі нічого з ним симпатизуючого"*. Критик побачив у поемі лишень те, що *"тут добре лаються, п'ють, б'ють, палять, ріжуть; ну, звісно, в антрактах кобзар (бо без кобзаря яка ж малоросійська поема!) співає свої натхненні пісні, без особливого смислу, а дівчина плаче, а буря гомонить"* [14].

З окремими тезам статті В. Белінського полемізує К. Калайденський на сторінках "Маяка". Він заперечує твердження про неспроможність української мови, резонно покликаючись на думку самого В. Белінського про користь подібної літератури для простолюду, зауважуючи велику популярність серед українців творів, написаних народною мовою: *"... всі українці окрилені палкою любов'ю до рідної мови і радісно зустрічають кожний новий твір цією мовою"*. Невипадково твори Основ'яненка, Гребінки, І. Галки, "Кобзар" Шевченка *"розкуповувались до останнього екземпляру"* [15]. Критик навіть наполягає на тому, щоб російською прізвище Шевченко відмінювалося за правилами українського відмінювання і вказує на помилку в написанні імені Яреми, яке В. Белінській пише в кличній формі "Яремо". Висновок К. Калайденського не менш категоричний: *"О. З. ... не мають знань у малоросійській мові і знають вельми погано історію цієї мови і України"* [16].

Доволі переконливо на сторінках "Москвитянина" прозвучала думка Ф. Китченка. Виказуючи критичні зауваження на адресу видавців і літераторів, які пишуть українською мовою, де *"правопис ще не узгалявся"*, що привело до великої кількості помилок при друці, водночас зауважує: *"Якщо словесність є представницею народного духу, моралі, звичаїв і дій, то в цьому сенсі подібний твір, яким є "Гайдамаки", є справді народним. Спробуйте передати його якоюсь іншою мовою, він втратить половину своєї вартісності; залишаються тільки портрети і діяння, тобто загальнолюдське, все інше зникне. Мова завжди буде єдиною перешкодою: бо вона утворюється за духом народу; чим оригінальніший народ, тим своєрідніша мова його"* [17].

Хвилю критики викликала російськомовна поезія Шевченка, зокрема поема "Тризна". Оглядач "Современника" писав, що у цих віршах *"... самі малоросіяни не знайшли і ознаки того таланту, яким захоплювалися колись"*, і це в той час, коли *"ревні прибічники таланту п. Ш-ка" ставлять його малоросійську поезію вище поезії Пушкіна* [18]. Іронічним був і відгук "Литературной газеты", а оглядач "Отечественных Записок" подивувався, чому "Тризна" не з'явилася на сторінках альманаху "Молодик", бо вірші ці – саме українські. Негативні рецензії двічі надрукувала "Северная пчела" (29.04.1844 і 22.06.1844 рр.).

У той час коли поет перебував у засланні, критика не згадувала його імені, обмежившись поодинокими покличами (напр. П. Куліш в епілозі до "Чорної ради" чи рецензія на "Народні оповідання" Марка Вовчка).

Дискусії навколо спроможності української літератури й естетичної цінності поезії Шевченка поновлюються після повернення з заслання. О. Пипін у статті, вміщеній у чеському часописі, висловлює переконання, що поезія "Гайдамаків" *"рівняється глибиною чуття і чудовими поетичними образами з найкращими народними творами Пушкіна і Міцкевича"* [19]. Високу оцінку поезії Шевченка містить стаття в "Санкт-Петербургских ведомостях" (1859. – 20.XII. – № 278), де повідомляється про нове видання його творів: *"Талант українського поета належить до тих незвичайних явищ, котрі вражають своєю окремішністю від усіх однорідних явищ у минулому і тривалий час не зустрінуть нічого до себе подібного у майбутньому"*. "Северная пчела", повідомляючи про вихід книги поезій Шевченка, називає його *"першим народнім поетом нашого часу"*, зазначивши: *"Кожний рядок його думи і пісні говорить розуму й серцю українця про те, що славний народ український любив, любить і, звісно, ніколи любити не перестане"* [20].

На початку 1860 р. вийшов перший нарис біографії Шевченка, автор якого з симпатією говорить про поета, про українську літературу, зауваживши, що *"політичні обставини України були більш важкими, ніж північних братів"*. Що ж до Шевченка, то, на думку автора, *"ім'я його з любов'ю і повагою промовляється всіма, кому дорога Малоросія"* [21].

Вихід "Кобзаря" 1860 р. викликав до життя цілу низку рецензій і оглядів, у яких визнання таланту Шевченка стає незаперечним. Критик часопису "Семейный круг" називає поета "геніальним", серед іншого відзначивши: *"Немає в Малоросії жодного порядного кутка, де ім'я творця "Кобзаря" не вимовляли б з повагою і глибокою любов'ю, у народі співають його пісні"* [22].

Показове для цього часу розуміння поезії Шевченка виказує М. Добролюбов, для якого українська література явище, якому *"ніхто*

не відмовить у визнанні". На його думку, Шевченко – *"поет цілковито народний, такий, якого ми не можемо вказати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння, тому що образом своїх думок і своїми устремліннями інколи віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його ідей і співчуття перебуває у цілковитій відповідності зі змістом і устроєм народного життя. Він вийшов із народу, жив з народом і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кривно зв'язаний"* [23].

М. Костомаров у рецензії на "Кобзар" зазначає: *"... Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним"*. М. Костомаров одним із перших заговорив про міжнародне значення поезії Шевченка: *"... великорос і поляк, і німець, і француз, якщо тільки у нього є поетичне чуття і тепле любляче серце, не залишиться осторонь впливу поезії Шевченка"* [24].

М. Михайлов, осмислюючи поезії Шевченка, застерігає П. Куліша від проголошення "всесвітніми геніями" Квітки і Шевченка, але зі щирим почуттям викладає біографію останнього, покликаючись на лист самого поета до редактора "Народного читання" та аналіз окремих творів ("Перебендя", "Катерина", "Наймичка").

Рецензент "Светоча" критично ставить до сучасного стану української літератури, вважаючи, що вона є лише *"розвитком мотивів народної пісні"*, а Шевченка хоча і називає *"геніальним обдаруванням"*, однак тільки *"продовжувачем, відтворювачем народної пісні"* [25].

Найпросторіший прижиттєвий огляд доробку Шевченка належить перу Д. Мордовцева, що з'явився на сторінках "Русского слова" [26]. 30-ті рр. Д. Мордовцев назвав "епохою відродження" в історії України, *"початком самодіяльності пробуджених сил"*, *"початком моральної емансипації"*. На тлі діячів того часу Шевченко бачиться *"якимось окремим особнем, особистість ця видається якось особливо рельєфно"*. Шевченко *"був першим, хто змусив нас сумувати неусвідомленою тугою і всерйоз замислитися над багато чим"*, першим, хто почав *"зводити в поезію стихію народності"*.

Російська критика звернула увагу і на перші переклади творів Шевченка. Перша рецензія на переклад О. Плещєєвим "Наймички" з'явилася на сторінках "Санкт-Петербуржских ведомостей" [27]. Високо оцінивши російський переклад, рецензент навіть зауважив, що той іноді вивищується над оригіналом. Адже, на переконання рецензента, в *"обдаруванні п. Шевченка немає якоїсь особливої, титанічної величі. Та й у малоросійській мові поки що немає засобів, за допомогою яких ця мова могла б зробитися знаряддям якогось могутнього творчого задуму"*. *"Бути найбільшим представником малоросійської"*

літератури не означає ще бути скільки-небудь значним представником не тільки світової, а навіть і російської літератури". Співчуття, з яким поставилися до поезії Шевченка, та її подальшу приголомшливу популярність автор пояснює причинами, що "стоять вище будь-яких літературних інтересів".

На думку М. Новоспаського, "більша частина перекладів (за винятком "Івана Підкови" в перекладі п. Михайлова і двох-трьох перекладів О. Плещеєва і п. Мея) надзвичайно слабкі".

Натомість рецензент "Светоча" позитивно оцінює переклади О. Плещеєва та Л. Мея, що "відзначаються художньою простотою і точністю" [28]. В рецензії, вміщеній у "Русском инвалиде", автор Я. Т. (Турунов Я. М.) закидає перекладачам втрату "малоросійського елемента": "Такі вірші могли би бути у зібранні пісень Беранже, перекладених п. Курочкіним". Але висновок автора дещо несподіваний: "У всьому цьому немає вини перекладачів: малоросійська поезія, як будь-яка суто народна поезія, непереказна, і на додачу до всього чужа нам, людям великороським..." [29].

Цілий ряд слушних зауважень з цього приводу належить О. Чужбинському, на думку якого, "переклади більш чи менш слабкі, а слабкіші переважно там, де українського козака перероблено в хвацького великоросійського молодця, або де віркий гумор відбивається у формі простонародної російської говірки". О. Чужбинський наводить низку прорахунків перекладачів, які не змогли адекватно передати образи Шевченка. До позитивів видання М. Гербеля рецензент відносить видрук автобіографії і списку творів поета. О. Чужбинський зауважує у відгуку на вихід журналу "Основа", що російські переклади "навряд чи зможуть дати нам про нього [Шевченка] повне розуміння" [30].

Прижиттєва критика поета сформулювала той комплекс проблем, які з різною актуальністю поставатимуть у російському літературознавстві та перекладацькій практиці наступних епох. При цьому важливо наголосити, що прижиттєва російська критика зовсім не помітила соціальний пафос поезії Шевченка, який зростає по мірі розвитку таланту поета і в якийсь момент стає визначальним фактором популярності його поезії.

Критика цієї епохи закладає підвалини модерного українсько-російського культурного і соціально-політичного дискурсу, в якому виразно визначаються претензії на самобутній національний розвиток України. Вже в середині 1860-х він втілюється в модальності формули "ще не вмерла Україна", а під кінець століття прозвучить "в пам'ять столітніх відродін української народності" у Франковій впевненості: "Ще не вмерла і не вмере!" Бо, як виявилось, саме поезії Шевченка судилося визначити екзистенціальні основи буття нації.

Література

1. Кобзарь Т. Шевченка. – СПб. : В тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 114 с. (С картинкою) // Литературная газета. – 1840. – № 36, 4.05. – Библиография. – С. 839.
2. Кобзарь Т. Шевченка. – СПб. : В тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 114 с. // Сын отечества. – 1840. – Т. 2, кн. IV, отд. (Критика и библиография. Современная рус. библиогр. книги 1840 года). – С. 837.
3. [Сенковский О.] Кобзарь Т. Шевченка. – СПб. : В тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 115 с. // Библиотека для чтения. – 1840. – Т. 39, апр. – окт., отд. 6 (Лит. летопись. Апрель 1840. Новые книги). – С. 14.
4. Кобзарь Т. Шевченка. – СПб. : В тип. Е. Фишера, 1840., с картинкой, раб. Штернберга // Северная пчела. – 1840. – № 101, 7.05. – С. 403. – Отд. "Рус. л-ра и музыка".
5. Жур П. Труді і дні Кобзаря / П. Жур. – К., 2003. – С. 58, 59.
6. [Белинский В. Г.] Кобзарь Т. Шевченка. – СПб. : В тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 114 с. (с картинкою) // Отечественные записки. – 1840. – № 5, отд. 6 (Библиографическая хроника. Русская литература. Русские книги). – С. 24. Авторство В. Белінського було встановлено В. С. Спірідоновим (див.: його ст. Незвістна рецензія Белинского о "Кобзаре" // Литературная газета. – 1939. – № 13), але поставлене під сумнів Ю. Г. Оксманом (див. : Летопись жизни и творчества В. Г. Белинского. – М., 1958. – С. 567–568), який спростував докази В. С. Спірідонова про належність цієї статті перу В. Белінському, оскільки, з погляду Оксмана, "різко протирічила решті висловлювань Белинского про нову українську літературу взагалі і твори Шевченка зокрема" (с. 567). Однак думка В. С. Спірідонова була взята до уваги укладачами Повн. збір. тв. критика. Пізніше точка зору укладачів була підтримана І. І. Бассом (див.: В. Г. Белінський і українська література 30–40-х років XIX століття. – К., 1953) та Ф. Я. Приймою (див.: К спорам о подлинных и мнимых статья и рецензиях В. Г. Белинского // Русская литература. – 1960. – № 1. – С. 113–130) і стала загальноприйнятною, хоч головний аргумент Ю. Г. Оксмана не був вочевидь спростованим.
7. [Корсаков П.] Кобзарь Т. Шевченка. – СПб. : В тип. Е. Фишера, 1840. – В // Маяк. – 1840. – Т. II, ч. 6, гл. IV (Библиотека избранных сочинений). – С. 94.
8. Литературная газета. – 1841. – № 56, 24.05. Библиография. – С. 225–226.
9. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка. – СПб., 1841 // Литературная газета. – 1842. – № 15, 12.04 (Смесь). – С. 312–313.
10. Антыпенко А. А. Как думают областяне / А. А. Антыпенко // Маяк. – 1842. – Т. 3, кн. 6, гл. 1 (Словесность). – С. 73.
11. [Бурачек С. и Калайденский К.] Молодык на 1843 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. – Ч. 2. – Х., 1843 // Маяк. – 1844. – Т. XIII, кн. XXV, гл. 4. (Критика. Новые книги). – С. 6.
12. [Афанасьев]-Чужбинский А. Ластовка, собрание сочинений на малороссийском языке. – СПб., 1841 – в 8-ку, 382 с. // Москвитянин. – 1841. – Кн. 10, ч. 5, отд. 5 (Критика). – С. 455.

13. Белинский В. Г. Собрание сочинений : в 9 т. / В. Г. Белинский. – М., 1979.
Т. 5. – 1979. – С. 275.
14. Там само. – С. 275–276.
15. К. Еще вот как думают областяне / К. Калайденський // Маяк. – 1842. – Т. 6, кн. 12, гл. IV (Критика). – С. 137.
16. Там само, с. 137.
17. Китченко Ф. Два слова собратам по прочтении поэмы г. Шевченка: Гайдамаки, и присловье Москвитянину / Ф. Китченко // Москвитянин. – 1843. – Кн. 11, ч. VI (Критика). – С. 242–243.
18. [Плетнев П. А.] Тризна. Т. Шевченка. На память 9 ноября 1843 г. В 12 д. л. 24 с. // Современник. – 1844. – Т. 34, кн. 6 (Новые сочинения). – С. 295–296.
19. Богацький П. Ucrainica з журналу "Časopis Českeho Museum" від початку його існування по 1926 рік (1827–1925) / П. Богацький // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1927.
Т. CXLVI, 1927. – С. 208.
20. Северная пчела. – 1860. – № 21, 26.01.
21. Тарас Григорьевич Шевченко (Библиографический очерк) // Иллюстрация. Всемирное обозрение. – 1860. – Т. V, 18.02, № 107. – С. 97.
22. Крутоярченко. "Кобзар" Тараса Шевченко. 1860. С.-Петербург (С портретом автора) / Крутоярченко // Семейный круг. – 1860. – 25.02. – № 8. – С. 249.
23. [Добролюбов Н. А.] Кобзарь Тараса Шевченка. Коштом Платона Семеренка. – СПб., 1860 // Современник. – 1860. – Т. 80, № 3, отд. 3 (Современное образование). – С. 100.
24. Костомаров Н. Кобзарь Тараса Шевченка. 1860 / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1860. – Т. CXXXIX, № 3, отд. III. (Русская литература). – С. 46.
25. Кобзарь Тараса Шевченка. – СПб., 1860 // Светоч. – 1860. – Кн. 3, отд. 3. Критическое обозрение. – С. 55–69.
26. Мордовцев Д. Кобзарь Тараса Шевченка. Коштом Платона Семеренка. – СПб., 1860 / Д. Мордовцев // Русское слово. – 1860. – Кн. 6, отд. 2 Критика. – С. 37–71.
27. [Афанасьев]-Чужбинський А. Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Издан под редакцию Н. В. Гербеля // Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – № 279. – 22.12.
28. Кобзарь Т. Шевченко в переводе русских поэтов. Издан под редакцией Ник. Вас. Гербеля. – СПб., 1860. – 204 с. // Светоч. – 1860. – Кн. 8, отд. III. – С. 38–42.
29. Библиография // Русский инвалид. – 1860. – № 253, 20. XI. – С. 967.
30. [Афанасьев]-Чужбинский А. Основа. Южно-русский учено-литературный вестник № 1-й / А. [Афанасьев]-Чужбинский // Русское слово. – 1861. – Т. 2, № 1, отд. 2 (Русская литература). – С. 40.